

ANNA KISIEL

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Instytut Języka Polskiego

Wstępna analiza jednostki *przede wszystkim* na tle właściwości ciągów *nade wszystko* i *ponad wszystko*

Słowa klucze: semantyka, składnia, partykuła, przyimek, hierarchia.

0. Artykuł ten dotyczy sposobu funkcjonowania w tekście jednostki *przede wszystkim*, należącej do grupy partykuł właściwych (Grochowski 2003, 2007). Zgodnie z ustaleniami Jadwigi Wajszczuk¹ (1997), leksemy partykułowe, jako jednostki niewchodzące w zwykłe relacje syntaktyczne z innymi członami zdania, organizują wypowiedzenie na poziomie meta. Wymagając fizycznej obecności innych wyrażań, nie mają one kategorii gramatycznych umożliwiających im wchodzenie z tymi wyrażeniami w związki składniowe. Zasadniczym celem tego artykułu jest zatem opis sposobu organizowania wypowiedzenia przez jednostkę *przede wszystkim*. Jej właściwości są analizowane na tle właściwości ciągów *nade wszystko* i *ponad wszystko*, uważanych za bliskie znaczeniowo badanej jednostce (lub wręcz z nią równoznaczne, zob. ISJP).

1. *Przede wszystkim*, *nade wszystko*, *ponad wszystko* są w słownikach języka polskiego rejestrowane albo jako osobne hasła², albo w obrębie hasła **wszystko**

¹ W momencie oddawania tego artykułu do druku, trafiła do mnie kolejna niezwykle cenna książka Jadwigi Wajszczuk „O metatekście” (Wajszczuk 2005), w której Autorka szerzej uzasadnia tezę o niezajmowaniu przez partykuły miejsca w zdaniu, a więc o ich nieuczestniczeniu w składni zależności.

² Termin „hasło” jest tu używany w znaczeniu „artykuł hasłowy”.

lub w obrębie haseł odpowiednich przyimków i różnie charakteryzowane: jako frazeologizmy lub połączenia wyrazowe. *Przede wszystkim* jest prawie wszędzie notowane pod hasłem **wszystko** (wyjątkiem jest SWJP, w którym *przede wszystkim* stanowi osobne hasło), przy czym według ISJP, SWJP, USJP, SJPSzym i SJPDor jest jednostką (w trzech ostatnich charakteryzowane jako frazeologizm), a według PSWP – połączeniem jednostek (rejestrowanym dwukrotnie, z różnie sformułowanymi definicjami (!) – pod hasłem **wszystko** i pod hasłem **przed||przede**). Jednostkę o postaci *nade wszystko* rejestrują SJPSzym, ISJP, USJP (we wszystkich w obrębie hasła **wszystko**, w USJP charakteryzowana jako frazeologizm), SWJP (jako osobne hasło) i PSWP (w obrębie hasła **nad||nade**). SJPDor notuje *nade wszystko* dwukrotnie – jako osobne hasło, bez kwalifikacji gramatycznej, oraz pod hasłem **I wszystko** jako połączenie jednostek. Natomiast *ponad wszystko* rejestrowane jest jedynie w SJPDor i PSWP (w obu w obrębie hasła **ponad**, w SJPDor jako połączenie jednostek³, w PSWP jako frazeologizm). Miejsce notowania poszczególnych jednostek nie będzie tu rozważane, jako że zależy ono od koncepcji hasłowania przyjętej w danym słowniku. Podstawowym natomiast pytaniem jest to, czy *przede wszystkim*, *nade wszystko* i *ponad wszystko* to rzeczywiście jednostki, czy może połączenia jednostek. Postaram się na nie odpowiedzieć poprzez analizę syntaktyczną i semantyczną tych ciągów.

2.0. Przyjmuję, że jednostkę języka stanowi taki ciąg elementów diakrytycznych, który jest dwustronnie rozłączny pod względem formalnym i funkcjonalnym z wyrażeniami należącymi do klas niezamkniętych i może stanowić człon konstrukcji ściśle proporcjonalnej w rozumieniu Andrzeja Bogusławskiego (Bogusławski 1976, 1994; Bogusławski, Danielewiczowa 2005).

Ciągi, o których mowa w tym artykule, zawierają spację, co więcej, ich elementy są równokształtne z formami leksemów przyimkowych PRZED, NAD, PONAD⁴ oraz leksemu rzeczownikowego WSZYSTKO⁵. Dzięki zastosowaniu

³ Możliwa jest tu wprawdzie dwojaka interpretacja – albo jako połączenia jednostek (na co wskazuje znak graficzny umieszczony przed tym ciągiem), albo jako frazeologizmu (o czym świadczyłby nagłówek „stałe związki wyrazowe”, które przez redaktora słownika są nazywane właśnie frazeologizmami).

⁴ Formy *przede*, *nade* uważam za warianty pozycyjne leksemów PRZED, NAD, poprzedzające formy *mną*, *mnie*, *wszystko* / *wszystkim*.

⁵ W niektórych słownikach i gramatykach (np. USJP, ISJP, EJO 1999: 659–660, EJP 1992: 392, JPK 2005: 210–211, Wróbel 2001) jest to zaimek. Ta kwestia nie będzie tutaj dyskutowana.

testów składniowych zebranych i zaproponowanych przez Iwonę Kosek (1995), można stwierdzić, że już na płaszczyźnie składniowej ujawnia się fakt, że ciągi *nade wszystko* i *ponad wszystko* albo jako całość stanowią frazę rzeczownikową dodaną, albo *wszystko* wypełnia pozycję walencyjną po prawej stronie przyimka będącego częścią większej jednostki. Natomiast *przede wszystkim* pełni w zdaniu funkcję jako niepodzielna całość.

2.1. Zanim jednak dokonam analizy składniowej i semantycznej *przede wszystkim*, *nade wszystko* i *ponad wszystko*, krótko scharakteryzuję funkcję przyimków *przed*, *nad*, *ponad* w zdaniu, co jest niezbędne do uchwycenia istoty analizowanych ciągów.

Zauważmy zwłaszcza, że formy *wszystkim*, *wszystko* są zgodne z wymaganiami akomodacyjnymi tych przyimków, przyłączających wszak rzeczownik w bierniku lub narzędniku. Pomijam tutaj znaczenia lokatywne *ponad*, *nad*, *przed* (przyimki te mogą lokalizować obiekty w przestrzeni, ale też – jak *przed* – w czasie). Interesujące są natomiast takie zdania, w których dwa obiekty, zdarzenia są ze sobą zestawiane, porównywane pod jakimś względem, ale nie pod względem następstwa w czasie czy w przestrzeni. Dlatego pomijam zdania typu⁶:

- (1) Dziadek umarł przed wojną. (USJP)
- (2) Mieszka nad apteką, w małym pokoiku.
- (3) Ponad ciemną zielenią świeżych liści drzewa dźwignęły pęki czerwonego kwiecia.

2.1.1. W zdaniach istotnych dla dalszej analizy przyimki *nad* i *ponad* najczęściej wchodzi w skład innych jednostek języka, takich mianowicie, których częścią jest czasownik otwierający dwie pozycje argumentowe. Pozycje te (miejsca walencyjne) wypełniane są każdorazowo frazami rzeczownikowymi, których denotaty są ze sobą zestawiane, por. np.

- (4) Przedkłada przyjemność własną nad jej spokój.
- (5) Stawiał obowiązek ponad własną karierę. (USJP)

⁶ Pomijam również zdania typu *Pochyliła głowę przed papieżem*. (USJP) czy *Matka ukrywała papierosy przed ojcem*. (ISJP), w których mówi się, co prawda, o dwóch obiektach, ale się ich ze sobą nie porównuje. Pomijam również typowe użycia nieprzyimkowego *ponad* w zdaniach, w których charakteryzuje się dany obiekt pod względem ilości, liczby, często w odniesieniu do innego obiektu tej samej klasy, por. *W efekcie moc muzyczna jest ponad czterokrotnie większa niż w porównywalnych zestawach głośnikowych*.

(6) Młody wódz odrzucił te warunki, wynosząc ponad osobiste szczęście wielką sprawę wspólnej walki Indian z białymi najeźdźcami.

(7) Wolał gorzką prawdę nad niepewność. (USJP)

(8) Nie ma rzeczy straszniejszej nad wojnę. (ISJP)

(9) Nie miał przyjaciela nad Michała. (SJPSzym)

Istnieją również konteksty, w których *ponad* i *nad* wraz z rządzonymi rzeczownikami stanowią frazy rzeczownikowe dodane⁷. W zdaniach tych mówi się o uczuciach agensa względem kogoś / czegoś, zestawiając ów obiekt uczuć z innym obiektem obdarzonym takim uczuciem w mniejszym stopniu, por.

(10) Kochał swoich żołnierzy ponad rodzinę.

(11) Silnie eksponowany jest wątek chopinowski, gdyż właśnie tego kompozytora Michałowski wielbił ponad innych.

(12) To doskonała baza noclegowa dla wszystkich, którzy możliwość poznania nowych miejsc i osób cenią nad ekskluzywne hotelowe luksusy.

Warto zauważyć, że w zdaniach (4)–(6) i (10)–(12) przyimki *nad*, *ponad* są wzajemnie podstawialne. W zdaniu (7) alternują także z innymi przyimkami (typu OD, NIŻ⁸), co pokazuje, że odpowiedni komponent znaczenia jednostki *ktoś woli __ nad __* może być na powierzchni wyrażony w rozmaity sposób.

W powyższych zdaniach w prawostronnym kontekście *nad*, *ponad* występuje rzeczownik w bierniku. Natomiast w konstrukcjach N nad N możliwe jest wystąpienie drugiego rzeczownika (dokładnie: innej formy tego samego rzeczownika) nie tylko w bierniku, ale też w narzędniku. Dopuszczalne są więc konstrukcje o postaci: N nad N_{Acc} i N nad N_{Instr}, por. *skandal nad skandale* i *skandal nad skandalami*, *pan nad pany* i *pan nad panami*, *junak nad junaki* i *junak nad junakami*, *bogacz nad bogacze* i *bogacz nad bogaczami*, *piękność nad piękności* i *piękność nad pięknościami*. W rodzaju męskoosobowym w konstrukcjach biernikowych występuje dawna, zamiast współczesnej, końcówka przypadko-

⁷ Próbę rozpatrywania funkcji semantycznej przyimka bez względu na to, czy stanowi on odrębną jednostkę języka, czy jest częścią większej jednostki, podjęła Renata Przybylska (2002). Z punktu widzenia metodologii przyjętej w tym artykule, uznanie przyimka za element znaczący w każdym użyciu doprowadziłoby do zatarcia różnicy między jednostką języka a konstrukcją syntaktyczną.

⁸ Więcej na temat substytuowania *niż*, *od* i *nad*, *ponad* zob. np. Szupryczyńska 1979, Kalas 1995, 1997 (tu *niż* w zdaniach typu *Woli kawę niż herbatę*, jest uznawane za spójnik). W pracach obu Autorów opisane są ograniczenia we wzajemnej podstawialności tych jednostek.

wa. Te formy, mimo swej archaiczności, nie tylko nie wychodzą z użycia, lecz wręcz są częściej od narzędnikowych używane.

W zdaniach (4)–(7) oraz (10)–(12) porównuje się dwa obiekty pod pewnym względem, przy czym niżej w hierarchii stawiany jest desygnat rzeczownika usytuowanego w bezpośredniej postpozycji względem przyimka, por.

(7') Wolał gorzką prawdę nad niepewność. \approx 'gorzka prawda była dla niego lepsza niż niepewność'

W zdaniach z jednostką (*ktoś*) *nie ma* __ *nad* __ rzecz ma się odwrotnie – obiekt, będący desygnatem rzeczownika, wypełniający miejsce walencyjne z prawej strony przyimka, jest stawiany najwyżej w hierarchii, por.

(8') Nie ma rzeczy straszniejszej nad wojnę. (ISJP) \approx 'ze wszystkich rzeczy strasznych wojna jest najstraszniejsza'

(9') Nie miał przyjaciela nad Michała. (SJPSzym) \approx 'ze wszystkich przyjaciół najlepszy był Michał'

Zatem w zdaniach tych stwierdza się, że nie ma obiektu, który stałby wyżej w hierarchii niż obiekt charakteryzowany. W zdaniach (4)–(7), (10)–(12) niczego takiego się nie komunikuje, por.

(9'') *Nie miał przyjaciela nad Michała. A Krzys był jego jeszcze lepszym przyjacielem.

(10') Kochał swoich żołnierzy ponad rodzinę. A najbardziej kochał swoją starą klacz.

Podobnie jest w zdaniach z konstrukcją N nad N_{Acc} lub N nad N_{Instr} , w których także ze zbioru wyodrębnia się pewien obiekt (będący tematem zdania) i odwołując się do hierarchii między obiektami tego samego typu, wskazuje się po pierwsze, że obiekt ten należy do klasy obiektów hierarchizowanych, po drugie, że można na niego wskazać jako na obiekt stojący najwyżej w tej hierarchii, por.

(13) Kacper to bogacz nad bogacze. \approx 'ze wszystkich bogaczy największy jest Kacper'

Jeszcze inaczej jest w zdaniach:

(14) Pracują nad ludzkie siły. (ISJP)

(15) Był dojrzały ponad wiek. (ISJP)

(16) Hałasowali ponad ludzką wytrzymałość. (USJP, ISJP)

(17) Przywrócenie miasta do życia wydawało się ponad ludzkie możliwości. (SJPDor),

gdzie to, o czym mowa, jest charakteryzowane przez odniesienie do normy, a więc np. zdanie (15) znaczy ‘był dojrzały bardziej niż są dojrzałe inne, przeciętne istoty w jego wieku’ i w tym sensie obiekt, o którym mowa, jest porównywany z innymi (przeciętnymi, średnimi) obiektami tej samej klasy. O obiekcie w takich zdaniach mówi się, że stoi on wyżej w hierarchii niż przeciętny obiekt tej samej klasy, nie przypisuje się mu jednak cechy zajmowania najwyższej pozycji w hierarchii, o czym świadczy niesprzeczność zdań

(14’) Pracują nad ludzkie siły. Ale my pracujemy jeszcze ciężiej.

Nad i *ponad* w tego typu zdaniach funkcjonują więc identycznie, jak w zdaniach (10)–(12).

Przywołane tutaj zdania z przyimkami NAD, PONAD realizują trzy schematy:

(i) V N¹ nad / ponad N²_{Acc},

gdzie N¹ i N² tworzą zbiór ze względu na cechę wyznaczaną przez czasownik (V). Czasownik ten, wraz z przyimkiem ustanawiającym relację między N¹ i N², określa stosunek podmiotu doznającego wobec N¹ i N². O N¹ mówi się tu, że jest wyżej w hierarchii niż N², przy czym ani N¹, ani N² nie muszą być obiektami jednostkowymi, mogą być klasą obiektów scharakteryzowaną ogólnie (zd. (15)) lub przez wyliczenie (np. (7’’) *Wolał gorzką prawdę nad niepewność, ciągle wahania i czczą nadzieję*). Ten schemat realizowany jest w zdaniach z jednostkami, których częścią są interesujące mnie przyimki, bądź w zdaniach z frazą dodaną o postaci *ponad N*, *nad N*⁹.

(ii) Nie ma N¹_{Gen} nad N²_{Acc},

gdzie N¹ i N² tworzą zbiór, którego idealnym (średnim) reprezentantem jest N¹. O N² można powiedzieć, że posiada cechę konstytutywną (cechy konstytutywne) dla bycia N¹ i ze względu na tę cechę (na jej natężenie) jest ze zbioru wyróżniany. Tu, inaczej niż w dwóch pozostałych przypadkach, przyimek otwiera

⁹ Nie są to oczywiście sytuacje równorzędne, niemniej interesujące mnie pozycje N¹ i N² mogą w nich być wypełniane w jednakowy sposób.

miejsce dla elementu zajmującego najwyższą pozycję w hierarchii. O N^2 można bowiem powiedzieć, że stoi wyżej w hierarchii niż inne N^1 . Ze względu na nieredukowalność żadnego z elementów schematu oraz ze względu na fakt, że nie mamy tu do czynienia z prostą negacją czasownika *mieć*, uznaję istnienie jednostki (*ktoś*) *nie ma* __ *nad* __ o fakultatywnie wypełnianej pozycji podmiotu.

(iii) N^1 to N^2 nad $N^2_{\text{Acc/Instr}}$

gdzie o N^1 mówi się, że należy on do klasy N^2 (a więc, że posiada cechy istotne dla bycia N^2) i że jeśli elementy zbioru N^2 porównamy ze względu na natężenie ich cechy konstytutywnej, to N^1 będzie w tej hierarchii wyżej niż inne N^2 .

Schematy te wydają się tak sobie wzajemnie bliskie, że pokusa ich łącznego opisu jest niezwykle silna¹⁰. Wspólne dla nich jest to, że a) obiekty, które się w zdaniach tych ze sobą zestawia (N^1 i N^2), tworzą zbiór obiektów o pewnej ceście (pewnych cechach) wspólnych, b) obiekty tego zbioru są ze względu na tę cechę (lub jedną z tych cech) porównywane, c) dany obiekt stoi ze względu na tę cechę wyżej w hierarchii niż inny obiekt (inne obiekty) tego zbioru. Trzy najważniejsze różnice między tymi konstrukcjami to to, że 1) w (ii) i (iii) można wyznaczyć obiekt zajmujący najwyższe miejsce w hierarchii, natomiast w (i) nie przesądza się, że nie ma obiektu posiadającego daną cechę w stopniu większym niż N^2 , 2) w (ii) i (iii) zbiór (dokładnie: całość) tworzą elementy posiadające daną cechę obiektywnie im przypisaną (cechę inherentną), natomiast w (i) zbiór tworzą obiekty posiadające daną cechę ze względu na subiektywny stosunek podmiotu doznającego (są hierarchizowane ze względu nie na cechę wynikającą z samej istoty obiektu, lecz na cechę przypisaną im przez podmiot doznający¹¹) oraz 3) w (i) i (iii) obiekt stojący wyżej w hierarchii zajmuje pozycję inną

¹⁰ Rozważania te nie mają na celu zrównania statusu konstrukcji składniowych oraz jednostek, których częścią jest przyimek *ponad*, *nad*, lecz są próbą wskazania na podobieństwa w relacji między obiektami, do których odsyłają rzeczowniki zakodowane w symbolach N^1 i N^2 .

¹¹ Cecha przypisana przez podmiot doznający to dowolna cecha powstała w wyniku odczuć, refleksji tego podmiotu związanych z danym przedmiotem, a więc taka cecha, która uaktywnia się dopiero w momencie kontaktu z obiektem. Obiekt, z którym żaden podmiot nie ma kontaktu, posiada jedynie cechy inherentne, a więc wynikające z jego budowy. Np. zbiór łóżek może być zhierarchizowany ze względu na cechę inherentną elementów, chociażby ze względu na rodzaj materiału, z jakiego są zrobione, czy ze względu na wielkość lub cechę przypisaną im w wyniku odczuć podmiotu, np. odczuć estetycznych. Cechy inherentnej nie należy utożsamiać z cechą definicyjną, gdyż nie wszystkie cechy inherentne są dla zbudowania definicji konieczne.

niż otwierana przez przyimek, w (ii) zaś jest dokładnie odwrotnie, tj. obiekt ten zajmuje pozycję rządzoną przez przyimek.

2.1.2. Sytuacja ma się inaczej w zdaniach z przyimkiem *przed*. Pozornie możliwe jest użycie tego przyimka w zdaniach, w których elementy są hierarchizowane ze względu na cechę subiektywnie im przypisaną, por.

(18) Dał mu pierwszeństwo przed innymi. (SJPSzym)

(19) Sprawy publiczne zawsze stawiał przed innymi. (ISJP)

Tak naprawdę *przed* jest w tych zdaniach częścią innych, większych jednostek.

O ile w każdym słowniku wyodrębnione jest znaczenie porównawczo-wyróżniające *ponad* i *nad*, to dla *przed* łączy się znaczenie wyróżniające ze znaczeniem określania następstwa, por. ISJP (podobnie w USJP) „2 Jeśli ktoś lub coś jest **przed** jakąś osobą lub rzeczą, to jest bliżej w kolejności niż ona lub wyżej od niej w hierarchii. Jeśli jakaś osoba lub rzecz wysunęła się **przed** inną osobę lub rzecz, to znalazła się bliżej w kolejności niż ona lub wyżej od niej w jakiejś hierarchii”. Takie znaczenie przyimka *przed* ujawnia się, według ISJP, zarówno w zdaniach typu (19), jak i w zdaniach

(20) Stała w kolejce przed starszym panem w czarnym kapeluszu. (ISJP)

(21) Kilku posłów już o tym przede mną mówiło. (ISJP),

które komunikują o następstwie danych obiektów czy zdarzeń w przestrzeni (20) lub czasie (21) i są zdaniami, w których obiekty są lokalizowane, a nie porównywane. Mówienie o hierarchii może tu być rezultatem: 1) próby włączenia do opisu także zdań typu (18), (19), co z kolei wynika z błędnego rozpoznania jednostki w tych zdaniach i/ lub 2) niesłusznego utożsamienia pojęć „hierarchia” i „następstwo”. Trzeba zwrócić uwagę na to, że mówienie o hierarchii jest ściśle związane z mówieniem o kolejności z tego prostego powodu, że hierarchia to taka organizacja zbioru, która prowadzi do umieszczenia jego elementów na pewnej skali, a więc takiego ich ułożenia, że jedne elementy znajdują się po innych, a po nich jeszcze inne. Nie zmienia to jednak faktu, że nie jest to sytuacja identyczna z sytuacją mówienia o następstwie obiektów w czasie i przestrzeni. Należy postulować rozgraniczenie kolejności obiektów fizycznej (dotyczącej ich umiejscowienia w czasie i przestrzeni) i jakościowej (związanej z różnym natężeniem danej cechy w poszczególnych obiektach tego samego typu).

2.2. Jak powiedziałam wcześniej, formy *wszystko*, *wszystkim* są zgodne z rządem przypadkowym przyimków *ponad* i *nad*, *przed*. Niemożliwa jest wymienność form *wszystko*, *wszystkim* w zdaniach z tymi przyimkami, por.

(22) Nade wszystko kochała Tatry. (USJP) *Nade wszystkim kochała Tatry.

(23) Szanował ojca przede wszystkim. *Szanował ojca przede wszystko.,

co w zdaniach z *nad*, *ponad* wynika z faktu, że jedynie przyłączając rzeczownik w bierniku, przyimki te ustanawiają hierarchię między danymi obiektami, a w zdaniach z *przede wszystkim* wynika to z faktu, że ciąg ten jest niedającą się rozłożyć na składniki całością.

Należy zauważyć, że powyższa obserwacja nie zaprzecza temu, że można utworzyć zdania z *ponad wszystkim* i *nad wszystkim*, por.

(24) Bóg jest ponad wszystkim, co nam znane i nieznanie, wliczając w to również czas.

(25) Ponad / nad wszystkim leciały mowy.

(26) Nowy lekarz przejął nad wszystkim kontrolę.,

w których albo aktualizuje się znaczenie lokatywne (25), albo zaciera się różnica między znaczeniem lokatywnym a mówieniem o ważności wyróżnionego elementu (24), albo dany przyimek jest wymagany przez inną część mowy (26). W takich zdaniach wyraźnie ujawnia się fakt, że *ponad wszystkim* i *nad wszystkim* to połączenia dwóch jednostek, chociażby dlatego, że element *wszystko* ma za zadanie zastąpić inne obiekty, których z jakiegoś powodu nie chcemy wyliczać, por.

(25') Ponad / nad kutrami, motorówkami i całym błękitem morza leciały mowy.,

gdzie *kutry*, *motorówki* i *cały błękit morza* można zastąpić właśnie przez *wszystko* czy też *to wszystko*, czy samo *to*. Przynależność *wszystkim* do osobnej klasy części mowy (do klasy rzeczowników) jest podkreślona przez możliwość wstawienia form leksemu TO pomiędzy *ponad / nad* i *wszystkim*.

W przypadku zdań z *nade wszystko* i *ponad wszystko* również zachodzi możliwość wstawienia TO pomiędzy oba elementy, por.

(22') Nad to wszystko kochała Tatry.

(27) My, Polacy, pozbawieni wolności, cenimy ją ponad to wszystko.

Rozsuwalność elementów *nad*, *ponad* i *wszystko* jest argumentem za tezą, że *ponad wszystko*, *nade wszystko* są połączeniami jednostek. Nie można jednak nie zwrócić uwagi na odmienny sposób funkcjonowania *nade wszystko* i *ponad wszystko* z dostawionym *to*. W zdaniach z tymi ciągami dostawienie elementu *to* wymusza zwerbalizowanie, czego owo *to* dotyczy. Inaczej mówiąc, takie użycia implikują istnienie kontekstu werbalnego, w którym wymienia się elementy zbioru określonego następnie jako *to wszystko*. Jeśli zbiór oznaczony jako *to wszystko* nie stanowi całości¹² (tj. jeśli istnieją inne, z jakiegoś powodu nie wymienione, obiekty posiadające cechę wspólną z obiektami, o których mowa), to obiekt dany eksplicite w zdaniu z *nad / ponad to wszystko* nie musi stać najwyżej w hierarchii (istnieje bowiem możliwość znalezienia obiektu odznaczającego się większym natężeniem danej cechy). W przypadku zdań z pominiętym *to* nie ma wymogu eksplicytnego wskazania zbioru określanego jako *wszystko*. Co ważniejsze, o obiekcie, o którym w takich zdaniach mowa, stwierdza się, że stoi on wyżej w hierarchii niż wszystkie obiekty posiadające daną cechę (czyli najwyżej).

W zdaniach z *przed wszystko* sytuacja jest jeszcze wyrazistsza, por.

(28) Jest to jedyne urządzenie, które broni nas przed wszystko usprawiedliwiającym fanatyzmem i nietolerancją.

(29) I przywiedli go przed Mojżesza i przed Aarona, i przed wszystko zgromadzenie.

(30) [Ślub miał być na wiosnę.] Ale już na rok przed wszystko zaczęło się psuć.

W zdaniach (28) i (30) styczność *przed* i *wszystko* jest kwestią przypadku, to znaczy nie zachodzą żadne zależności składniowe między tymi formami. Z kolei w zdaniu (29) *wszystko* jest synonimiczne z *całe* i jako takie odnosi się do *zgromadzenie*, tworząc z nim frazę rzeczownikową przyłączaną przez *przed*. Wydaje się, że przyimek *przed* nie wchodzi w związki składniowe z biernikową formą *wszystko*.

Co więcej, nie ma możliwości utworzenia zdań z *przede wszystkim*, w których *wszystkim* odpowiadałoby zbiorowi obiektów posiadających daną cechę, zawierającemu również obiekt dany eksplicite w zdaniu, por.

¹² Przy czym „całość” to taki zbiór elementów posiadających daną cechę, że a) poza nim nie występują elementy tę cechę posiadające, b) o elementach tych myślimy razem (jako o jedności).

(23') *Szanował ojca przed tym wszystkim.

(31) *Protestować trzeba było przed tym wszystkim przeciw awanturnikom z Londynu¹³.

Fakty te świadczą o tym, że oba człony, występując niezależnie od siebie, mają inne znaczenie niż występując razem.

W zdaniach z *przede wszystkim*, *ponad wszystko*, *nade wszystko* nie ma możliwości wymiany drugiego członu na inne formy przypadkowe leksemu WSZYSTKO niż biernikowa i narzędnikowa (a wymiana pomiędzy tymi formami pociąga za sobą zmianę znaczenia)¹⁴. Oba człony są także nieprzemienne i nieredukowalne. Te zjawiska wynikają z wymagań składniowych przyimków *przed*, *ponad*, *nad* i z tego względu trudno uznać je za argumenty za tym, że *przede wszystkim*, *ponad wszystko*, *nade wszystko* stanowią jednostki języka.

Powyższe rozważania upoważniają do stwierdzenia, że zdania z *ponad wszystko* i *nade wszystko* nie różnią się niczym od zdań wypełniających schemat (i) (zob. 2.1.1), gdzie $N^2 = \text{WSZYSTKO}$, a więc *wszystko* może albo wypełniać miejsce walencyjne większej jednostki, w skład której wchodzi przyimek *nad*, *ponad*, albo wraz z którymś z tych przyimków stanowić frazę rzeczownikową dodaną. Można równocześnie zauważyć, że znaczenie *ponad wszystko* i *nade wszystko* wynika ze znaczenia członów składowych, co równocześnie jest kolejnym argumentem na rzecz tezy, że ciągi te są połączeniami jednostek. Przypisywane *nade wszystko* w słownikach znaczenie 'najbardziej' (por. SJPDor, SJPSzym, USJP) wynika ze znaczenia jednostki *wszystko*, tj. jej użycie jest równoznaczne z wykluczeniem sytuacji, w której jakiś obiekt posiadałby daną cechę w stopniu wyższym niż obiekt, o którym mowa w zdaniu, por.

(32) Jej osiągnięcia cenił sobie nad własne. \approx 'istnieje zbiór takich osiągnięć, że on je ceni; jej osiągnięcia są takie, że on je ceni; jej osiągnięcia są takie, że on ceni je bardziej niż osiągnięcia własne'

¹³ Niewątpliwie zdania te rozumiane jako 'zanim zdarzyło się to wszystko, szanował ojca', 'trzeba było protestować przeciwko awanturnikom z Londynu, zanim się to wszystko wydarzyło' są poprawnymi zdaniami języka polskiego. Jeśli rozumiemy je w ten sposób, to świadczy to o tym, że uaktualniło się znaczenie lokatywne przyimka *przed* (lokalizacja w czasie) i są to wtedy zdania innego typu niż analizowane tutaj. Niemożliwa jest natomiast wymiana formy *wszystko* na *wszystkim* przy zachowaniu znaczenia wyróżniającego.

¹⁴ Nie rozważam możliwości wymiany członu przyimkowego z tego powodu, że żaden inny przyimek nie ma znaczenia wyróżniającego, a więc taka substytucja nie mogłaby być argumentem na rzecz żadnej z hipotez dotyczących statusu składniowego rozważanych tu ciągów.

(32') Jej osiągnięcia cenił sobie nade wszystko. (USJP) ≈ 'istnieje zbiór takich osiągnięć, że on je ceni; jej osiągnięcia są takie, że on je ceni; jej osiągnięcia są takie, że on ceni je bardziej niż cokolwiek innego (= najbardziej)'

Takie samo znaczenie w interesujących mnie zdaniach ma *ponad wszystko*.

W dalszej części artykułu spróbuję pokazać, że *przede wszystkim* funkcjonuje inaczej niż ciągi *ponad wszystko* i *nade wszystko*. Postaram się również udowodnić tezę o niemożności wyprowadzenia znaczenia *przede wszystkim* ze znaczenia członów składowych.

3.1. To, co najbardziej na tle ciągów *ponad wszystko* i *nade wszystko* zwraca uwagę w *przede wszystkim*, to niesubstytuowalność elementu *wszystkim*. W miejsce tego elementu nie można podstawić żadnego innego rzeczownika. Każda próba substytucji prowadzi do nierównoznaczności utworzonego zdania ze zdaniem wyjściowym, por. np.

(33) Jestem zmęczony i przede wszystkim muszę się wyspać. (SWJP, USJP)
(33') Jestem zmęczony i przed zrobieniem innych rzeczy muszę się wyspać.

W zdaniu (33') uaktualniło się znaczenie lokatywne (lokalizacja w czasie) przyimka *przed*, mówi się w nim bowiem o tym, że czynność wyspania się zostanie wykonana przed wykonaniem innych czynności, o których również się mówi, chociaż ich się nie precyzuje. W zdaniu (33) pada stwierdzenie, że w sytuacji opisanej w temacie, a więc w sytuacji bycia zmęczonym, nadawca chce powiedzieć to, co w remacie, a więc, że musi się wyspać, ponieważ to jest w tej sytuacji najbardziej adekwatne. Wybór, jakiego tu się dokonuje, jest więc innej natury niż ten dokonywany w zdaniach (22) czy (27), w których mówiło się o obiekcie, że posiada daną cechę w większym stopniu niż jakikolwiek inny obiekt.

Warto zaznaczyć, że zdania, w których wyróżniane są przedmioty czy osoby fizyczne lub czynności, nie wyczerpują wszystkich użyć *przede wszystkim*. Na zbiór, z którego dany element jest przez tę jednostkę wyróżniany, nie są nałożone, jak sądzę, żadne ograniczenia poza oczywistymi, związanymi z samym istnieniem zbioru, tj. z istnieniem przynajmniej dwóch takich elementów, że można im przypisać tę samą, przynajmniej jedną, cechę wspólną i że myśli się o nich razem.

W zdaniach z *przede wszystkim* element wyróżniany to ten, który znajduje się w postpozycji względem tej jednostki. Jeśli element wyróżniony znajduje się

w antepozycji, musi być dodatkowo podkreślony za pomocą akcentu. Tak więc to, co zostanie w zdaniu wyróżnione (a więc to, co jest rematem zdania), zależy od pozycji tej jednostki i/ lub od miejsca akcentu zdaniowego, por.

(34) Produkty pochodzenia zwierzęcego dostarczają nam przede wszystkim **białka**, a nie węglowodanów.

(34') Przede wszystkim produkty pochodzenia zwierzęcego dostarczają nam **białka**, a nie węglowodanów.

(34'') Przede wszystkim produkty pochodzenia **zwierzęcego** dostarczają nam białka, a nie produkty pochodzenia roślinnego itd.

Wyznaczanie rematu (z ewentualnym wykorzystaniem środków prozodycznych) jest cechą leksemów partykułowych, do których można zaliczyć jednostkę *przede wszystkim*.

Inną cechą partykuł jest to, że są redukowalne¹⁵, tzn. ich usunięcie ze zdania nie prowadzi do dewiacji. Ponieważ jednak są leksemami znaczącymi, ich wyeliminowanie prowadzi do zmiany znaczenia zdania. Eliminacja *przede wszystkim* nie zmienia struktury tematyczno-rematycznej zdania (temat i remat pozostają takie same), ale remat w zdaniu z tą partykułą jest wybierany w inny sposób niż w zdaniu bez niej, por.

(35a) Ona jest **głupia**. ≈ 'o niej mówię, że jest głupia'

(35b) Ona jest przede wszystkim **głupia**. ≈ 'o niej mogę powiedzieć różne rzeczy; chcę powiedzieć, że jest głupia, bo sądzę, że ta cecha przysługuje jej w większym stopniu niż inne'

W obu zdaniach ten sam element jest rematem (w zdaniu (35b)) wyznaczany za pomocą nie tylko akcentu, ale też *przede wszystkim*, jednak zdanie (35b) niesie sądy, których nie ma w zdaniu (35a). O ile w (35a) pewnemu obiektowi przypisuje się daną cechę, to w zdaniu (35b) mówi się dodatkowo, po pierwsze, że nie jest to jedyna cecha, jaką można temu obiektowi przypisać, po drugie, że jest to cecha przysługująca mu najbardziej ze wszystkich cech, jakie można mu przypisać. Co ważniejsze, w drugim zdaniu pojawia się autorefleksja mówiącego, której nie ma w zdaniu pierwszym. Autorefleksja ta polega na tym, że mówiący decyduje się powiedzieć właśnie o tej konkretnej cesze obiektu ze względu na

¹⁵ Na eliminację *przede wszystkim* ze zdań są nałożone pewne ograniczenia, jednak nie będą one tu opisywane.

fakt, że cecha ta zajmuje najwyższe miejsce w hierarchii cech przypisywalnych obiektowi.

3.2. *Przed* *wszystkim* może występować w wypowiedzeniach wszystkich typów, realizujących różne intencje komunikacyjne mówiącego – w twierdzeniach, przeczeniach¹⁶, hipotezach, pytaniach rozstrzygnięcia i uzupełnienia, zdaniach rozkazujących, por.

(23) Szanował **ojca** *przed* *wszystkim*.

Przed *wszystkim* ojca **nie** *szanował*.

Chyba **ojca** *szanował* *przed* *wszystkim*.

Czy **ojca** *przed* *wszystkim* *szanował*?

Kogo *szanował* *przed* *wszystkim*?

Przed *wszystkim* *szanuj* **ojca**.

We wszystkich tych zdaniach *przed* *wszystkim* operuje na tych samych dwóch sądach ‘istnieją osoby, które on szanuje’ i ‘jest taka osoba, którą on szanuje bardziej niż inne’. Pierwszy sąd zawiera informację o zbiorze, co jest podstawą do mówienia o elemencie z niego wyróżnionym. Sąd ten jest niezmienny dla wszystkich typów wypowiedzi, a jego przyjęcie pozwala na użycie jednostki *przed* *wszystkim*. Drugi sąd wynika bezpośrednio z użycia tej jednostki i jest modyfikowany ze względu na typ wypowiedzi. Wynika stąd, że chociaż w zdaniach z analizowaną tu partykułą komunikowane są dwa sądy – jeden o istnieniu zbioru, drugi o istnieniu elementu z niego wyróżnionego – to tylko drugi sąd wynika z użycia tej jednostki. Z tego z kolei wynika niezwykle istotny fakt, że skoro samo istnienie zbioru nie jest warunkowane użyciem *przed* *wszystkim*, to do znaczenia tej jednostki nie można wpisywać informacji o sposobie utworzenia zbioru, w tym o cesze wspólnej elementom zbioru. Cecha wspólna elementom zbioru, jak i fakt, że obiektowi, do którego odnosi się *przed* *wszystkim*, ona przysługuje, wynikają ze znaczenia zdania bez tej jednostki. Co prawda w zdaniach bez tej jednostki nie ma mowy o zbiorze, tylko o jednym elemencie (o ile inne nie są dane eksplicite), por.

(23'') Szanował ojca.,

¹⁶ Tylko wtedy, gdy negacją objęta jest dowolna część zdania inna niż partykuła. *Przed* *wszystkim*, jak inne partykuły, podlega bezpośrednio negacji jedynie, gdy jest użyte jako przytoczenie (w supozycji materialnej).

jednak zbiór ten istnieje potencjalnie, a użycie *przede wszystkim* jedynie z tej potencji go wydobywa. Sąd o istnieniu obiektów nadających się na remat jest zatem warunkiem użycia tej partykuły. *Przede wszystkim*, komentując dane wypowiedzenie (niesiony przez nie sąd) z poziomu meta, wybiera z tego zbioru taki obiekt, który zajmuje najwyższą pozycję w hierarchii i który z tego powodu najbardziej nadaje się na remat zdania. Szczegółowa charakterystyka tej jednostki wymaga jej porównania z innymi partykułami o podobnej funkcji, typu *głównie*, *zwłaszcza* czy *szczególnie*.

W ISJP za książkowy odpowiednik *przede wszystkim* zostało uznane *nade wszystko*. Mimo podstawialności tych ciągów w większości zdań, takie ujęcie nie jest słuszne, ponieważ oba te ciągi inaczej funkcjonują w zdaniu. *Przede wszystkim* jest partykułą operującą na poziomie metawypowiedzenia, *nade wszystko* zaś jest wyrażeniem przyimkowym włączonym w strukturę syntaktyczną zdania. Fakt, że *nade wszystko* jest usuwalne ze zdania, tylko pozornie świadczy o partykułowości tego ciągu. Zdania

(23'') Szanował ojca.

(36) Szanował ojca nade wszystko.

są dwoma różnymi zdaniami języka polskiego, zdaniami o odmiennych schematach składniowych. *Przede wszystkim* pełni funkcję jako całość – wyróżniając dany obiekt, dokonuje modyfikacji sądu zawartego w zdaniu, wskazując, że o temacie chce się powiedzieć to, bo to można o nim powiedzieć bardziej niż cokolwiek innego. *Nad* pełni funkcję samodzielnie – odnosząc sąd o danym obiekcie do sądu o pozostałych obiektach, pozwala na zestawienie (porównanie) ze sobą tych obiektów i wskazanie tego, który jest wyróżniany. Tych funkcji (a przede wszystkim poziomów, na jakich są one spełniane) nie można ze sobą zrównać.

Bibliografia

- BOGUSŁAWSKI A., 1976, O zasadach rejestracji jednostek języka, *Poradnik Językowy* 8, s. 356–364.
- BOGUSŁAWSKI A., 1994, Obiekty leksykograficzne a jednostki języka, w: tegoż, *Word matters. Sprawy słowa*, Warszawa: Veda, s. 115–124.
- BOGUSŁAWSKI A., DANIELEWICZOWA M., 2005, *Verba polona abscondita. Sonda słownikowa III*, Warszawa: Elma Books.

- EJO, 1999, *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, K. Polański (red.), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- EJP, 1992, *Encyklopedia języka polskiego*, S. Urbańczyk (red.), Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- GROCHOWSKI M., 2003, Szyk jednostek synsyntagmatycznych w języku polskim (główne problemy metodologiczne), *Polonica* 22–23, s. 203–223.
- GROCHOWSKI M., 2007, Opozycja leksemów auto- i synsyntagmatycznych (w świetle homonimów gramatycznych o postaci *aż*), w: *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 71–72, Novi Sad, s. 161–171.
- ISJP, 2000, *Inny słownik języka polskiego*, M. Bańko (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- JPK, 2005, *Język polski, kompendium*, M. Derwojedowa, H. Karaś, D. Kopcińska (red.), Warszawa: Świat Książki.
- KALLAS K., 1995, Indywidualne cechy składniowe czasownika *woleć*, *AUNC. Filologia Polska XLVI*, s. 53–64.
- KALLAS K., 1997, Składnia zdań porównawczych. Uwagi o zdaniach zespolonych spójnikiem *niż*, *Polonica* 18, s. 11–27.
- KOSEK I., 1995, Interpretacja dwusegmentowych ciągów o kształcie wyrażen przyimkowych, *AUNC. Filologia Polska XLVI*, s. 65–77.
- KOSEK I., 1999, *Przyczasownikowe frazy przyimkowo-nominalne w zdaniach współczesnego języka polskiego*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- PRZYBYLSKA R., 2002, *Polisemia przyimków polskich w świetle semantyki kognitywnej*, Kraków: Universitas.
- PSWP, 1994–2005, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, H. Zgólkowa (red.), Poznań: Wyd. Kurpisz.
- SJPDor, 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, W. Doroszewski (red.), Warszawa: Wiedza Powszechna, PWN.
- SJPSzym, 1978–1981, *Słownik języka polskiego*, M. Szymczak (red.), Warszawa: PWN.
- SWJP, 1999, *Słownik współczesnego języka polskiego*, B. Dunaj (red.), Warszawa: Wilga.
- SZUPRYCZYŃSKA M., 1979, Związki składniowe form stopnia wyższego polskich przymiotników, *Polonica* 5, s. 115–137.
- USJP, 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, S. Dubisz (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WAJSZCZUK J., 1997, *System znaczeń w obszarze spójników polskich. Wprowadzenie do opisu*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- WAJSZCZUK J., 2005, *O metatekście*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- WRÓBEL H., 2001, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków: Od nowa.

**A preliminary analysis of lexeme *przede wszystkim* compared
with features of sequences *nade wszystko* and *ponad wszystko***

(s u m m a r y)

The main aim of the article is to present differences in functioning of sequences *przede wszystkim*, *nade wszystko* and *ponad wszystko*. The first one is a particle, which operates at sentential meta-level. Applying it in the utterance, the speaker both singles out the element from a set of elements (similar to one another to a certain extent but which are characterised by different intensity of the same feature), and simultaneously emphasises the importance of what has been said. The other two sequences, often treated as synonymous to *przede wszystkim*, are nominal phrases. On the basis of the syntactic analysis of collocations of prepositions *nad* and *ponad* with nouns in Accusativus, the author shows that *nade wszystko* and *ponad wszystko* are collocations of the mentioned prepositions and the noun *wszystko*. The meaning of the phrase ‘more than anything’ that is often ascribed to them can derive from the meaning of *ponad*, *nad* and *wszystko*.